

Ю.В. Циганюк,
аспірантка
(Академія адвокатури України)
(Науковий керівник доцент О.П. Кучинська)

Цивільний позивач в кримінальному процесі країн континентальної правової системи та України

Ключові слова: кримінальний процес, цивільний позивач, шкода, країни континентальної правової системи.

Останнім часом зроблено багато суттєвих напрацювань щодо реалізації ідеї захисту потерпілих осіб від злочину в сфері кримінального судочинства. Усі ці позитивні моменти повинні дати реальну корисну віддачу в практичній діяльності. Водночас, як у законодавстві, так і під час його реалізації, є ще багато нерозв'язаних проблем, пов'язаних зі статусом потерпілого та механізмами відшкодування шкоди, завданої злочинном.

Проблема правового регулювання статусу цивільного позивача має важливе як теоретичне, так і практичне значення, оскільки вона пов'язана з безпосередньою можливістю захистити інтереси та відновити права особи, що постраждала від злочину, забезпечити правильне застосування закону органами та посадовими особами, які здійснюють кримінально-процесуальне провадження, спрямувати розвиток кримінально-процесуальних правовідносин в русло захисту інтересів потерпілих осіб.

На жаль, сьогодні питанню про порівняння статусу цивільного позивача в законодавстві України та континентальної Європи не приділяється достатньої уваги. Хоча в контексті прийняття

Нового Кримінально-процесуального кодексу України використання досвіду зарубіжних країн посідає значне місце.

Використання досвіду європейських країн завжди було зручним способом впровадження нововведень у законодавство. Як правило, це аргументують тим, що, якщо новела прижилась в певній країні, то її з успіхом можна використовувати і щодо врегулювання національних правовідносин. Звичайно, таке використання не завжди приносить позитивні результати, зокрема, коли здійснюється бездумне копіювання нормативної бази без її науково-теоретичного осмислення та трансформації до українського законодавства.

До цієї тематики звертались багато науковців, але більшість з них розглядала статус цивільного позивача в кримінальному процесі лише у контексті вітчизняного законодавства, не приділяючи значної уваги порівнянню з країнами континентальної правової системи. Серед учених, що звертаються до проблеми статусу цивільного позивача, є Ю.Р. Адоян, М.І. Гошовський, П.П. Гурєєв, В.Г. Даєв, О.П. Кучинська, А.Г. Мазалов, Л.Л. Нескороджена, В.Т. Нор, О.А. Гарнавський тощо.

Необхідно зазначити, що й досі не існує єдиного дослідження центральної фігури цивільного позову в кримінальному процесі — цивільного позивача в порівнянні з європейськими країнами.

Мета статті полягає в дослідженні, на підставі наукових здобутків, за допомогою аналізу чинного законодавства України та деяких країн континентальної правової системи, правового статусу цивільного позивача, та виробленні і розробці власних рекомендацій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

Для здійснення в кримінальному процесі захисту цивільних прав, порушених законом, надзвичайно важливе значення має точна регламентація порядку порушення провадження по цивільному позову.

Питання про осіб, які для захисту порушених злочином інтересів можуть подавати позови в порядку кримінального судочинства, не можна віднести до ряду простих. Кримінально-процесуальний закон у цій частині гранично лаконічний (ст. 28 Кримінально-процесуального кодексу України). Не вносять достатньої ясності в питання, яке розглядається і цивільний, трудовий та сімейний кодекси. Враховуючи специфіку кримінального процесу, не всі положення даних галузей права можуть у ньому використовуватись. Але чітко визначення кола таких суб'єктів має надзвичайно важливе значення.

Основними суб'єктами провадження по цивільному позову в кримінальній справі є ті його учасники, процесуальний інтерес яких носить визначений майновий характер. Ці особи і є суб'єктами процесу, які наділяються відповідними правами, аби забезпечити захист своїх законних інтересів.

Відповідно до закону, цивільним позивачем у кримінальному процесі може бути лише та особа, що зазнала матеріальної шкоди від злочину. Зазнати матеріальної шкоди від злочину — озна-

чає потерпіти від злочину. Таким чином, відбувається порівняння понять “цивільний позивач” та “потерпілий”.

У кримінальному процесі країн континентальної правової системи такий учасник кримінального судочинства, як цивільний позивач зустрічається, на відміну від потерпілого, завжди. На підтвердження, варто звернути увагу на Кримінально-процесуальний кодекс Франції 1958 року, в якому процесуальна фігура потерпілого відсутня взагалі, натомість ввідна частина та зміст усього Кодексу присвячені кримінальному та цивільному позовам як рівносильним, а особа, якій злочином була спричинена шкода, визнається не потерпілим, а цивільним позивачем [1]. Хоча з того часу Кримінально-процесуальний кодекс Франції змінювався, але положення про те що потерпілий і позивач — це одна й та ж особа, які охоплюються єдиним терміном “цивільний позивач”, залишився незмінним [2].

Виходячи зі змісту українського кримінально-процесуального законодавства: заявляти цивільний позов у кримінальній справі можуть особи, які по-перше, перебувають в кримінально-правових відносинах із заподіювачем шкоди; по-друге, понесли шкоду не інакше як матеріального характеру.

Таким чином, цивільним позивачем є фізична чи юридична особа, яка у встановленому законом порядку визнана такою органами слідства чи суду, як результат спричиненої злочином матеріальної шкоди особі.

Збитки, які вимагає відшкодувати цивільний позивач, у змісті правових норм у країнах континентальної правової системи, визначається по різному чи то через загальне поняття завданої шкоди, чи то при визначенні безпосередньо видів шкоди, або ж не вказуючи на шкоду взагалі. Як приклади, розглянемо дефініції цивільного позивача в кримінальному процесі Російської Федерації, Франції та Угорщини:

1. Цивільним позивачем є фізична чи юридична особа, яка заявила вимогу про відшкодування майнової шкоди, при наявності підстав вважати, що дана шкода спричинена їй безпосередньо злочином. Цивільний позивач може заявити цивільний позов і для майнової компенсації моральної шкоди [3].

2. Особа, яка вважає, що їй спричинена шкода злочином чи проступком, вправі шляхом подачі скарги виступити перед компетентним слідчим суддею в ролі цивільного позивача [4].

3. Цивільним позивачем є потерпілий, який виступає в кримінальному провадженні з заявленим цивільним позовом [5].

Як впливає з викладеного, кримінальний процес країн континентальної правової системи для визначення поняття цивільного позивача в різні часи використовує різнопланові підходи, але, виходячи з положень законодавства вище названих країн, можна дійти висновку про наявність єдиної для всіх вимоги відшкодування шкоди шляхом подання позову.

Застосовуючи у визначенні цивільного позивача майнову шкоду, до неї включаться і фізична, тобто шкода завдана особі, але в грошовому вираженні. Такий підхід здається правильним. Але одразу спадає на думку, чому ж тоді не включити моральну шкоду, яка також виражається в грошовому еквіваленті і може бути відшкодована іншим майном чи у інший спосіб, адже ст. 23 Цивільного кодексу України такий шлях відшкодування майнової шкоди зазначає [6].

Видається доречним застосувати підхід, що використовується у законодавстві Монголії, де процесуалісти мають на увазі, що моральна шкода в широкому розумінні цього слова, спричиняється будь-яким злочином. Від будь-якого злочину в особи виникають моральні страждання. У цьому розумінні моральна шкода є складовою будь якої шкоди, що спричинена особі, тому не можливо відділити її від шкоди фі-

зичної чи майнової. Але інколи моральна шкода виступає самостійно, наприклад, в таких злочинах, як образа чи наклеп [7].

Такий підхід здається правильним і мабуть доречно закріпити таке розширення прав потерпілого від злочину та цивільного позивача в кримінально-процесуальному законодавстві України.

Відповідно до закону, злочинне посягання породжує право звернутися до компетентних органів з проханням про захист законних прав та інтересів. Стаття 28 Кримінально-процесуального кодексу України стверджує, що цивільний позов може бути заявлений при провадженні кримінальної справи та розглядається разом з нею.

На перший погляд здається простим та зрозумілим: пред'явити позов може та особа, якій злочином завдана шкода. Але фактично коло осіб, що мають право вступати в справу як цивільний позивач дещо інше.

Зокрема, для того, щоб особа могла пред'явити цивільний позов у кримінальній справі, необхідно, перш за все, перевірити чи існують такі передумови:

1. Процесуальна правоздатність заявника.

2. Підвідомчість спору судовим органам.

3. Відсутність судового рішення, що вступило в законну силу, чи ухвали суду про прийняття відмови позивача від позову, чи про затвердження мирової угоди, винесених з приводу суперечки між тими ж сторонами, з того ж предмету і на тих же підставах.

Стаття 65 Кримінально-процесуального кодексу Польщі розширює коло таких передумов, вказуючи додатково на те, що суд відмовляє в провадженні цивільного позову, якщо він заявлений під час надзвичайного стану; якщо вимога не має безпосереднього зв'язку зі шкодою; якщо позов заявлений недієздатною особою, або, якщо потерпілому сплачена сума, про яку йде мова в ч. 1 ст. 46 Кримінального кодексу Польщі [8].

Варто розглянути такий аспект визнання особи цивільним позивачем з кримінальної справи, як той, що особа повинна пред'явити вимогу про відшкодування завданої шкоди.

Кримінальний процес країн континентальної правової системи однаково підходить до питання про те, що особа самостійно повинна підняти питання про визнання її цивільним позивачем і автоматично кореспондувати обов'язок надання їй такого процесуального статусу шляхом видання процесуального акту. Не враховується те, що сам факт завданої злочином шкоди автоматично надає особі процесуального статусу позивача. Все ж, враховуючи комплексність інституту цивільного позову в кримінальному процесі, а саме імплементацію цивільно-процесуальних норм, можливо зробити висновок, що як цивільний процес без позову не можливий, так і визнання особи цивільним позивачем не можливе без заявлення особою вимоги про відшкодування шкоди.

За чинним КПК України особа набуває процесуального статусу цивільного позивача лише після того, як дізнавач, слідчий, прокурор чи суддя винесли постанову (а суд - ухвалу) про визнання її цивільним позивачем, а це можливо тільки після порушення кримінальної справи і лише щодо особи, яка зазнала матеріальної або моральної шкоди та пред'явила цивільний позов щодо її відшкодування.

Фізичну особу, якій заподіяно злочином шкоду і яка висунула вимогу про її відшкодування, слід визнавати і потерпілим і цивільним позивачем та забезпечувати їй всі передбачені законом права як потерпілого, так і цивільного позивача, що є обов'язком особи, яка веде кримінальний процес. Зневажання прав потерпілих від злочину на заяву цивільного позову в кримінальній справі чи невмотивовані відмови щодо прийняття позовної заяви є неприпустимими [9].

Більшість країн континентальної системи пішли таким шляхом.

Так, за законодавством Болгарії, цивільний позивач визнається таким після того, як заявив позов про відшкодування шкоди, спричиненої злочином.

За законодавством Франції будь-яка особа, яка вважає, що їй спричинена шкода, вправі шляхом подачі скарги виступити перед компетентним слідчим суддею як цивільний позивач.

За законодавством Російської Федерації цивільним позивачем визнається особа, яка заявила вимогу про відшкодування майнової шкоди, за наявності підстав вважати, що дана шкода спричинена їй безпосередньо злочином.

В угорському кримінальному процесі цивільним позивачем є потерпілий, який виступає в кримінальному провадженні з заявленим цивільним позовом.

У Польщі, незалежно від функції обвинувача, потерпілий може заявити вимогу про відшкодування шкоди, тобто заявити цивільний позов та виступити в ролі цивільного позивача. З моменту визнання цивільним позивачем особа набуває процесуальних прав та обов'язків. Їх об'єм та характеристика визначаються метою участі цивільного позивача в кримінальному процесі. Йому надаються права необхідні для захисту майнових інтересів. Тому, наприклад, цивільний позивач не може оскаржити вирок у випадку незгоди з мірою покарання, призначеної засудженому.

Найбільшими правами цивільний позивач користується на стадії судового розгляду, де він є його активним учасником та користується рівними з іншими учасниками судового розгляду правами по пред'явленню доказів, участі в дослідженні доказів та заявлені клопотань.

Процесуальні права потерпілого (ст. 49 Кримінально-процесуального кодексу України) та цивільного позивача (ст. 50 Кримінально-процесуального кодексу України) в більшості схожі, але не співпадають. В одній частині вони

ширше ніж в потерпілого, а в іншій — у цивільного позивача [10].

Цивільний позивач, на відміну від потерпілого (якщо, звичайно, це не є одна і та ж особа) не має права давати свідчення по справі та оскаржити вирок суду в повному об'ємі. Потерпілий такими правами користується, а по справах приватного обвинувачення він вправі навіть підтримувати обвинувачення, причому його участь у справі як обвинувача не полишає його прав потерпілого та цивільного позивача.

Цивільний позивач, що не володіє мовою судочинства, вправі заявляти клопотання, давати показання, виступати в суді, подавати заяви на своєю рідною мовою, а також користуватися послугами перекладача.

Також цивільний позивач вправі вимагати примусового виконання вироку суду в частині цивільного позову, бути присутнім при діях судового виконавця з виконання вироку в частині вирішення позову та здійснювати інші процесуальні дії, передбачені законом. Цивільний позивач може змінити підставу чи предмет позову, збільшити чи зменшити розмір позовних вимог чи відмовитись від позову.

Цивільний позивач користується всіма правами учасника судового розгляду. Так, він в праві заявляти відвід, подавати клопотання, висловити свою думку про можливість розгляду справи у відсутності учасника судового розгляду, що не з'явився, свідка чи експерта; висловити суду свої пропозиції про порядок судового слідства, приймати участь в дослідженні всіх доказів та ін.

Цивільний позивач бере участь у судових дебатах.

Коло питань, які можуть бути змістом промови цивільного позивача, визначається метою його участі в кримінальному процесі: досягти відшкодування спричиненої йому матеріальної шкоди, задоволення цивільного позову. Для цього необхідно доказати: дію, якою, на

думку позивача, йому була спричинена шкода, чи дійсно вона мала місце; чи має вона склад злочину; чи здійснив її підсудний; яку шкоду спричинив підсудний цивільному позивачу і розмір суми, яку вимагає позивач. Від правильного вирішення всіх цих питань залежить задоволення позову та його розмір. Тому всі ці питання можуть бути змістом промови цивільного позивача.

Згідно ст. 318 КПК України цивільний позивач має право брати участь у судових дебатах “відносно доказовості здійснення злочину та його цивільно-правових наслідків”.

Не важко помітити, що обставини, які доказує цивільний позивач, входять до предмету доказування іншого учасника судового розгляду — обвинувача. Пояснюється це тим, що підставою як кримінальної відповідальності підсудного, так і задоволення цивільного позову є одна і та ж група фактів. Саме тому позивач близький до обвинувача. Сам порядок судових дебатів підтверджує це.

Але цивільний позивач обвинувачення не підтримує, він не має права торкатися питань покарання, він не зачіпає питань кваліфікації дій підсудного.

Разом з обвинувачем, цивільний позивач є самостійним учасником судового розгляду; у використанні своїх прав він не зв'язаний позицією обвинувача – він може просити про направлення справи на додаткове розслідування, якщо обвинувач не знаходить такої необхідності; може підтримувати цивільний позов у випадку відмови обвинувача від обвинувачення та ін.

Беручи участь в кримінальній справі, цивільний позивач несе й процесуальні обов'язки. Так, він зобов'язаний по вимозі суду надавати документи, пов'язані з заявленим позовом, що є в його розпорядженні (ст. 50 КПК); не допускати розголошення даних досудового слідства (ст. 302 КПК).

Як і інші учасники судового розгляду, цивільний позивач, заявляючи

клопотання, зобов'язаний вказати, для встановлення яких саме обставин необхідні додаткові докази; дотримуватись порядку судового засідання.

У Франції до обов'язків цивільного позивача належать:

1. сплатити судові витрати: внести в канцелярію трибуналу кошти, необхідні для забезпечення процесуальних витрат, в тих випадках, коли цивільна вимога приводить в рух кримінальний позов;

2. кожен цивільний позивач, що не проживає в районі компетенції трибуналу, при якому проводиться слідство, зобов'язаний обрати в цьому районі місце свого офіційного перебування, повідомивши про це в канцелярію трибуналу [11].

Варто зупинитися на тому, що момент подання цивільного позову в кримінальному процесі відіграє досить таки важливу роль в реалізації прав цивільного позивача. Адже, якщо особа вчасно не заявить цивільного позову в кримінальному процесі, то говорити про статус цивільного позивача в кримінальній справі не доведеться.

Необхідність всебічного дослідження на судовому слідстві обставин, що відносяться до цивільного позову, вимагає, щоб позов був заявлений до початку судового слідства, визначають В.М. Савицький та І.І. Потеружа. Суд не може правильно вирішити питання про майнові вимоги потерпілого якщо ці вимоги будуть пред'явлені після проведення судового слідства. Крім того, цивільний позивач, а також підсудний чи цивільний відповідач будуть в цьому випадку позбавлені можливості активно брати участь у дослідженні обставин, що відносяться до цивільного позову та захищати свої інтереси. Тому, встановлене законом правило, що цивільний позов може бути пред'явлений лише до початку судового слідства, повністю відповідає інтересам правосуддя [12].

Кримінально-процесуальні кодекси деяких країн континентальної правової

системи по своєму визначають необхідний момент подання цивільного позову в кримінальному судочинстві. Так, цивільний позов може бути заявлений не пізніше судового слідства в суді першої інстанції або по закінченню головного розгляду в суді першої інстанції, але не пізніше винесення вироку, або до початку дебатів сторін або на кінець, до відкриття судового розгляду [13]. А в КПК Російської Федерації цивільний позов дозволяється заявляти після порушення кримінальної справи, але до закінчення попереднього слідства [14].

Різним також є коло суб'єктів кримінального процесу, які приймають позов або визнають особу цивільним позивачем. Так, за законодавством Польщі, цивільний позов можна заявити вже в процесі попереднього слідства або дізнання, але постанову про прийняття позову виносить суд після того, як йому передана справа з обвинувальним висновком [15].

Враховуючи ту особливість, що цивільний позов за кримінально-процесуальним законодавством Росії може бути пред'явлений до закінчення попереднього слідства, в такому випадку рішення про визнання цивільним позивачем може бути оформлене постановою дізнавача, слідчого, прокурора і ні в якому випадку судом.

Значення постанови (ухвали) про визнання особи цивільним позивачем заключається в тому, що ним встановлюються юридичні підвалини до провадження по цивільному позову в кримінальній справі та визначається особа, якій повинні бути надані процесуальні права цивільного позивача.

Сьогодні, звернувшись до законодавства інших держав, можна знайти безліч національних форм кримінального судочинства. Виходячи з положень законодавства країн континентальної правової системи, доходимо висновку про наявність як тожогож так і відмінних особливостей у дефініції та пра-

вовому статусі цивільного позивача в кримінальному процесі.

Однак, у питанні рецепції закордонних підходів, залишається немало проблем, що вимагають подальшого дослідження, особливо з урахуванням сьогодення, внесення змін до Проекту Кримінально-процесуального кодексу України з позиції захисту цінностей особи, що зазнала збитків від злочину.

Враховуючи особливу актуальність порушених вище питань, вважаємо доцільним, що було б правильним визначити чіткі рекомендації, якими належить керуватися при визнанні особи цивільним позивачем. А саме:

– визначити поняття цивільного позивача в кримінальному процесі через загальне визначення шкоди завданої злочином, не деталізуючи її види, для уникнення можливих суперечностей;

– уточнити, що цивільним позивачем в кримінальному процесі визнається особа, якій шкода була завдана тільки таким суспільно-небезпечним діянням як злочин;

– вважати, що постанова про визнання потерпілого цивільним позивачем в конкретній кримінальній справі є актом застосування права, на підставі якого виникають правовідносини з приводу відшкодування шкоди завданої злочином.

Список літератури:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 г. (с изменениями и дополнениями на 1 января 1966 года) / Под ред. В.И. Каминской, перевод с фр. С.В. Хоботова. — М.: Прогресс, 1967. — С. 23–24.
2. Уголовно-процессуальное право Великобритании, США, Франции: Учебное пособие / М.М. Михеенко, В.П. Шибико. — К., 1988. — С. 153.; Молдован В.В., Молдован А.В. Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США. Навч. посібник: — К.: Юрінком Інтер, 1999. — С. 105.
3. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / Под ред. И.Л. Петрухина. — М.: ТК Велби, 2002. — С. 82.
4. Уголовно-процессуальный кодекс Франции 1958 г. — С. 57.
5. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе: сравнительное исследование / Отв. ред. А.М. Ларин. — М.: Наука, 1993. — С. 26.
6. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. — К.: Істина, 2003. — С. 25.
7. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе: сравнительное исследование / Отв. ред. А.М. Ларин. — М.: Наука, 1993. — С. 31–41.
8. Kodeks postępowania karnego. — Zakamycze, 2005. — S. 43–44.
9. Домбругова А. Цивільний позов в кримінальній справі // Юридичний вісник України. — 2003. — № 16. — С. 14.
10. Альперт С.А. Субъекты уголовного процесса. — Харьков, 1997. — С. 52.
11. Code de procédure pénale. — Paris: DALLOZ, 2006. — P. 291–293.
12. Савицкий В.М., Потеружа И.И. Потерпевший в советском уголовном процессе. — М.: Госюриздат, 1963. — С. 118.
13. Уголовный процесс зарубежных социалистических государств Европы / Под ред. В.Е. Чугунова. — М.: Юридическая литература, 1967. — С. 106.
14. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации — С. 82.
15. Защита прав потерпевшего в уголовном процессе: сравнительное исследование — С. 52.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются понятие гражданского истца в уголовном процессе стран континентальной правовой системы. Затрагиваются проблемные вопросы, возникающие при определении понятия гражданского истца и возмещения ущерба, причиненного преступлением. Также рассматривается Проект Уголовно-процессуального кодекса Украины в части признания лица гражданским лицом и заявления гражданского иска. По данной проблеме автором сформулированы некоторые предложения относительно усовершенствования действующего законодательства.

SUMMARY

The article deals with the concept of the civil claimant in criminal process of the countries having continental legal system. The issues of defining the concept of civil claimant and compensation of damage caused by a crime are investigated. The project of Criminal-Procedural Code of Ukraine as regards a recognition of the person as an applicant of the civil suit is also examined. Based on this problem, the author formulates some ideas concerning improvement of the current legislation.

*Рекомендовано кафедрою
кримінального процесу та криміналістики*

Подано 02.10.06